

Розділ 2. ТЕОРЕТИКО-МИСТЕЦЬКІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 37

Д.М. Шевчук

ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ Й КУЛЬТУРНИЙ ПРОЕКТ ЄВРОПИ

У сучасній культурі проблема ідентичності постає надзвичайно актуальною. Причиною цього є, передусім, сама ситуація в культурі, що характеризується неймовірною швидкістю глобалізаційних процесів, які, з одного боку, змивають і розчиняють смисли ідентичності, а з другого – надбудовують смислові неоднозначності, продукуючи тим самим симулятивні ідентичності. З.Бауман стверджує, якщо в Новий час головною проблемою у зв'язку з ідентичністю було піклування про довговічність, то в сучасній культурі піклуються про те, як ухилитися від обов'язків [1]. Людина часто постає як мозаїка ідентичностей. Вона „кочує” від однієї ідентичності до іншої. Недарма, досить часто суб'єкта сучасної культури окреслюють як номада (згадаймо, наприклад, осмислення сучасної номадології Ж.Делеза і Ф.Гватарі). Разом із тим, надзвичайно актуальною проблема ідентичності постає в контексті глобалізації, коли можемо спостерігати наявність своєрідного парадоксу – чим більш поширюється глобальне, тим більш сильним стає локальне. Йдеться про те, що разом із поширенням наднаціональних структур зміцнюється національна ідентичність (подібну ситуацію аналізує, зокрема, Р.Брюейкер).

Українська культура не є винятком. З часів отримання незалежності наша культура була „вкинута” у вир глобалізаційних процесів. Український постмодерн проявився фактично у вигляді постколоніалізму, коли по-новому слід було осмислювати власне буття, а тому й (ре-)конструювати культурну ідентичність. Маємо ситуацію, яку вдало описав сучасний соціолог З.Бауман: „Розмови про ідентичність і про пов'язані з нею проблеми сьогодні чуються частіше, аніж будь-коли в Новий час, і тому правомірним є питання, чи не відображає теперішнє занепокоєння загальне правило, згідно з яким рід помічають лише *ex post facto*, коли вона пропадає, перестає працювати або розвалюється” [1]. Занепокоєння культурною ідентичністю можемо пов'язати із загостреним відчуттям кризовості перехідного періоду. Ця перманентна українська транзитологія торкається усіх сфер життя суспільства і на перший план тут, власне, висовується проблема ідентичності. Пов'язується вона із прагненням (само-)окреслення, (само-)визначеності у культурному просторі людства, а також (ре-)ідентифікацією в постсоветський період, що сам є надзвичайно неоднозначним і загрозливим в стосунку до культурної (зокрема, національної) ідентичності. Посткомунізм в Україні – це простір „шизофренічної ідентичності”, адже тут відбувається роздвоєність культурних світів, історичної пам'яті, різне антиномічне прочитання культурних знаків (а відтак, знаки перестають продукувати смисли, а лише нав'язують безсенсовність).

Сьогодні маємо багато спекуляцій (в тому числі наукових) щодо культурної ідентичності українців. Суто культурологічна проблема осмислення культурної ідентичності „навантажується” політичними, чи навіть геополітичними аспектами, а відтак, її вирішення стає далеким до наукового осмислення.

Актуальність дослідження культурної ідентичності на різних рівнях пов'язане із творенням культурного проекту Європи, яке можемо спостерігати сьогодні. Зокрема, зауважується, що, передусім, постає необхідність розв'язання двох основних проблем – релігійного плюралізму та питання меншин. Вирішення цих питань пов'язується із необхідністю розробки концепції полікультурності. Як пише А.Перотті: „Слід виробити нову концепцію, концепцію інтеграції в демократичне суспільство, позбавлене будь-яких тенденцій нав'язувати культуру, вимагаючи

від представника меншини або іноземця прийняти основоположні міфи національної культури. Жодна нація не наділена виключним правом на цінності, які складають культурну спадщину людства” [7; 15]. Можна домислити, що така концепція буде передбачати європейську ідентичність, своєрідну полікультурну ідентичність. Останню, мабуть, можна визначити як діалог культурних ідентичностей. Принаймні таке розуміння (тобто впровадження поняття діалогу у конструювання полікультурної європейської ідентичності) дозволяє подолати негативні тенденції кризи та конфлікту ідентичності. Діалог, як відомо, включає суб’єкт – суб’єктні відносини, ціннісну раціональність, а відтак передбачає й моральний вимір поведінки з Іншим.

На користь розуміння європейської полікультурної ідентичності як діалогу культур, може свідчити також те, що в сучасній культурології часто поняття ідентичності розглядають через призму міжкультурної комунікації. Останню навіть часто розглядають саме як взаємовідносини між ідентичностями, під час чого відбувається щось на кшталт включення ідентичностей одне в одного. Дослідники однак стверджують, що ідентичність може мати також обмежувальний характер у ставленні до міжкультурної комунікації, створюючи певні перешкоди для неї. В залежності від ідентичності співбесідника його стиль мови, теми спілкування тощо можуть видатися прийнятними або ж ні. У такий спосіб ідентичність учасників комунікації визначає сферу і зміст їх спілкування. А відтак, стверджується, що в міжкультурній комунікації культурна ідентичність володіє подвійною функцією. З одного боку, ідентичність дозволяє учасникам комунікації скласти певне уявлення одне про одного, а тому дає можливість передбачити поведінку і погляди співбесідника, що полегшує комунікацію. По-друге, обмежувальний характер культурної ідентичності може зумовити те, що в процесі комунікації виникнуть конфлікти і конфронтації. Хоча при цьому, дослідники зауважують, що обмежувальний характер культурної ідентичності спрямований на раціоналізацію комунікації, тобто вона може обмежувати комунікативний процес рамками можливого взаєморозуміння і виключення тих аспектів, що призводять до конфлікту [2].

Сучасні феномени ідентичності можуть стати загрозою суспільному організмові. На це звертає увагу Антоніо Перотті, стверджуючи, що „...окремі явища – такі, як пожвавлення переміщення людей та поширення ідей, нові інформаційні та комунікаційні технології – призвели до виникнення несподіваних ситуацій, які щораз більше ускладнюють формування самостійної, наділеною відповідальністю особистості, що є визначальним завданням системи освіти. У відповідь на кризу ідентичності, яку вони і спричинили, ці явища мають тенденцію до виразного підкреслювання ідентичностей спільнот – таких як етнос, нація, релігія, територія, – які здійснюють наступ на основні права особи, її свободу переконань, її інтелект та прагнення до універсальності” [7; 14-15]. На думку дослідника, сучасні феномени ідентичності розхитують взаємозв’язок „нація – держава – влада – територія”, що зумовлює гостроту питань про освітню і культурну політику держав.

З огляду на кризу сучасної культури (коли ситуацію в культурі описують через поняття „кризи”, „конфлікту”, „занепаду”, „помирання”, що зустрічається в працях Ф.Ніцше, Г.Зіммеля, О.Шпенглера, Е.Гуссерля та ін.), одним з аспектів осмислення проблеми культурної ідентичності є її співвіднесення із аксіологічними проблемами. Стверджується, що встановити культурну ідентичність не можна без ідентифікації аксіологічної серцевини. Такі пошуки пронизують культуру кінця XIX – початку XX століття коли, шукаючи виходу із культурної кризи, мислителі беруть за основу своєрідну центральну ідею, архетип, первісну форму культури, навколо якої обертаються всі інші культурні смисли. Можна навіть стверджувати, що культурфілософія, як напрям філософії, що набуває значного розвитку саме наприкінці XIX – початку XX ст., постає як пошук певного культурного **архе** (по аналогії із початками античної філософії, коли перші мудреці шукали першопочатку світу). Такі пошуки можуть свідчити про те, що на зміну економічного, релігійного, ідеологічного та ін. детермінізмів приходить культурний детермінізм (відтепер ми схильні вважати, що саме від характеру культури залежить характер соціальних, економічних, релігійних тощо структур та відносин. Як приклад цього, можемо згадати,

що замість соціальних, класових, конфліктів, що було характерне, скажімо, для марксизму, починаємо говорити про культурний або, згідно із С.Гантігтоном, цивілізаційний конфлікт). А відтак, наголошуємо, що саме культурна ідентичність складає фундамент, на якому постають усі інші ідентичності.

У дослідженнях проблем ідентичності зустрічаються твердження, що лише за чіткої постановки питань про ідентичність можна подолати історичну ентропію і пошук особистого начала в колективній історії. При цьому аналіз індивідуальної та колективної ідентичності дає механізми, що допомагають протистояти технологічній політиці (тотальність якої відчувається в нашому соціумі), підвищеної нестабільності, знецінення внутрішніх регуляторів поведінки тощо [3].

Як подає енциклопедія „Культурологія ХХ століття”, ідентичність – психологічне уявлення людини про своє Я, що характеризується суб’єктивним почуттям індивідуальної самототожності і цілісності; ототожнення людини самої себе (частково свідоме, частково несвідоме) з тими чи іншими типологічними категоріями (соціальним статусом, статтю, віком, роллю, взірцем, нормою, групою, культурою і т.п.) [4]. Поняття культурної ідентичності тісно пов’язане із поняттям культурного Я. Тому наголошуємо, що культурна ідентичність – це ототожнення себе із культурною традицією, яка використовується як засіб для творення смислів, значимих для власної самості. Феномен культурної ідентичності відіграє також роль інкультурації індивіда, введення його в певний культурний та соціальний простір (Е.Еріксон, наприклад, стверджує, що розвиток ідентичності полягає в синтезі ідентифікацій, спостережених в процесі соціалізації). Культурна ідентичність в цьому сенсі визначається як усвідомлення людиною приналежності до певної групи. Таке усвідомлення допомагає людині зорієнтуватися в світі, а крім того, ідентичності різного плану дозволяють впорядковувати світ. Для того, аби набути культурну ідентичність, індивід повинен вільно прийняти певні культурні установки, що панують в тій чи іншій спільноті. Завдяки цим установкам, що включають норми та цінності (зокрема, етичні та естетичні), людина характеризує себе та усе те, що її оточує.

Сучасний соціолог З.Бауман стверджує, що ідентичність часто гіпостазує як атрибут певної матеріальної сутності, має онтологічний статус проекту і постулату. Дослідник пише наступне: „Ідентичність – це критична проекція того, що вимагається, і/або того, чим хочуть бачити те, що є, або, ще точніше, дотичне ствердження неадекватності і неповноти останнього” [1]. Говорячи про стратегії сучасної ідентичності, З.Бауман виокремлює чотири основних постави: фланера (бути серед сторонніх і бути стороннім для них (бути у натовпі і не належити йому), сприймати цих людей як щось поверхове, вважати, що „видимістю” вичерпується їхня сутність, бачити і знати сторонніх людей мимохідь [1]), волоцюги (авангард посттрадиційного хаосу, куди б волоцюга не пішов, він всюди не буде „тутешнім”, „місцевим”, „таким, що вкорінений у землю” [1]), туриста (туризм був маргінальною діяльністю, але тепер пермістився в центр, як типаж та діяльність [1]), гравця (світ гравця – це світ ризику, інтуїції та заходів безпеки [1]). Ці стратегії засвідчують, що ідентичності зазнають значних змін сьогодні, тому слід проаналізувати основні аспекти трансформації культурних ідентичностей в Україні.

О.Гнатюк, досліджуючи українські дискусії про ідентичність, зауважує, що європейська ідентичність розуміється у певному співвіднесенні із національною ідентичністю, або як її конкурентка, або у контексті доповнення чи навіть зміцнення національної ідентичності. В Україні, на її думку, можемо спостерігати співвідношення національної і пострадянської ідентичності. Українська ідентичність може доповнюватися пострадянською ідентичністю, а може їй протиставлятися. Однак при цьому європейська ідентичність і пострадянська ідентичність завжди будуть перебувати у конфлікті [8; 46].

Українська культурна ідентичність може бути визначена через пошук архетипів, що складають підґрунтя культури. В культурфілософії стверджується, що кожна культура в своїй основі містить певну центральну ідею, архетип тощо, який надає можливості розвитку цієї культури та визначає її самобутність. А тому можна ствердити, що основу культурної ідентичності складають культурні

інваріанти. Архетипи „випромінюють” енергетику, яка формує ментальні структури. Інваріанти – це певне культурне ядро, смисловий центр, навколо якого обертаються усі культурні смисли, ідея культури. У цьому контексті можемо згадати також про тлумачення екзистенціалістами культурного буття, на яке звертає увагу український філософ Сергій Кримський: „Існування людини характеризується перетворенням модусів людської присутності у світі в певні екзистенціали, тобто форми усвідомленого буття, соціальні конструкції матерії та ідей, вітальну мережу переплетення матеріального та ідеального. Ці екзистенціали визначаються сакральною духовністю (вимірами спілкування людини з Небом та Землею), цінностями культури (як способу переводу речей в речення), вимірами гуманістики (як історичного самозатвердження та відтворення людських сутнісних сил), характеристиками національного буття (як солідарної ідентифікації певних людських спільнот за специфічними ознаками індивідуалізації народів)” [5; 291]. Філософ стверджує, що екзистенціал національного буття України розкривається завдяки життєвому наповненню концептів Дім-Поле-Храм.

Досліджуючи основні принципи, на яких базується українська культура, С.Кримський виокремлює моральне розуміння свободи, яка, на його думку, набула архетипічних ознак для менталітету українців. Саме цим характеризується життєвий імператив України як кордонної цивілізації, яка „...була єдиною в світі, що витримала тиск степу, кочових навал, стала батьківщиною людей, з яких ніхто (за виразом М.Гоголя) не хотів бути глядачем світової драми, а тільки її дійовою особою” [5; 296]. Загалом же, архетип землі в українському менталітеті відповідає аграрним початкам української цивілізації, архетип свободи дав онтологічні підстави самоврядуванню, козацьких республіканських структур тощо, а архетип софійності в українській культурі пов’язаний із монументально-художнім затвердженням краси як онтології Божої присутності. Тож на основі цих архетипів можемо вибудовувати культурну ідентичність України, що забезпечить її позицію у європейському діалозі культур.

Проблемою входження України в культурний простір Європи є те, що ми часто не розуміємо Європи. Досить вдало це представлено у одній із статей Олександра Гриценка: „Українці настільки слабо знають сучасну Європу, що готові прийняти, в залежності від обставин і настрою, будь-який з [...] європейських міфів чи стереотипів. Знаками Європи бувають для них то дух старого, „найяснішого цісаря”, символ міфологізованого галицького щасливого життя початку ХХ століття, то спраглий знання і дії доктор Фауст (символ сакраментальної „психологічної Європи” Миколи Хвильового), а то виїздна сесія Європейської ради безпеки і співробітництва з повними „дипломатами” щедрих інвестицій” [9; 49]. У даній проблемі немає нічого неочікуваного. Адже на питання про суть Європи, можна давати різні відповіді. Європа може поставати як духовна сутність (згадаймо, наприклад, прагнення віднайти духовні корені Європи в працях Е.Гуссерля чи Я.Паточки). Існує також політична Європа (межі якої збігаються із межами Європейського союзу), ментальна (уявлення людей про те, як далеко простягається європейська культура), дискурсивна (різноманітні культурологічні, політичні, філософські та ін. концепції Європи). Загалом же, „...немає однієї Європи, Європи, про які дискутуємо, не є поки що реальними європами. Вони є, натомість, можливими європами” [8; 45]. Можемо навіть зустріти твердження, що кожен має свою Європу.

Тому слід підкреслити, що важливим для культурної ідентичності України, для ведення діалогу з Європою є національна (культурна) пам’ять. Україна має досвід участі в житті Європи, базуючись на власних культурних підвалинах, не нівелюючи власні цінності та не асимілюючись. Такими є, наприклад, період Київської Русі, коли було створено одну з наймогутніших тогочасних держав Європи, що відіграла значну політичну та культурну роль в європейському житті, період XVI-XVII століть, коли позицію православних у дискусіях щодо уній представляли українські книжники, період козаччини, бароко. Все це не зникло з роками, а втягнене в смислове поле сучасності. В цьому контексті слід згадати Ю.Лотмана: „Культура представляє собою колективний інтелект і колективну пам’ять, тобто надіндивідуальний механізм зберігання і передачі деяких повідомлень (текстів) і випрацювання нових. У цьому

сенсі простір культури може бути представлений як простір певної пам'яті, тобто простір, у межах якого деякі загальні тексти можуть зберігатися і бути актуалізовані. При цьому актуалізація їх здійснюється в межах певного смислового інваріанту, який дозволяє стверджувати, що текст в контексті нової епохи зберігає, за всієї варіативності тлумачень, ідентичність самому собі. Такими чином, загальна для простору даної культури пам'ять забезпечується, по-перше, наявністю певних константних текстів і, по-друге, або єдністю кодів, або їх інваріантністю, або неперервністю і закономірним характером їх трансформації" [6; 674]. Отож, культурні тексти України (у широкому сенсі) містять досвід участі в європейському культурному житті. І цей досвід кожного разу актуалізується. А тому міжкультурна комунікація між українською культурою та європейською має передумови для розвитку.

Загалом, культурний проект Європи – це реалізація ідеї діалогу та толерантності культур. Європейська ідентичність не виключає національних ідентичностей. А тому Україна повинна вирішити ті проблеми, які заважають функціонуванню української культурної ідентичності (пострадянська свідомість, перманентне відчуття кризовості і перехідності та ін.), усвідомити роль своєї історичної спадщини, навчитися користуватися своїм культурним досвідом, який прямо пов'язаний із архетипічними принципами культури, що визначають її сутність та характер. Це, у свою чергу, дасть можливість міцно протистояти негативним тенденціям сучасності, які можуть бути деструктивними для ціннісного та смислового простору культури.

Джерельні приписи

1. Бауман З. От паломника к туристу // Социологический журнал. – 1995. – № 4.
2. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 352 с.
3. Заковоротная М. Идентичность человека: социально-философские аспекты. – Ростов-на-Дону, 1999.
4. Культурология. XX век: Энциклопедия. – СПб.: Унив. кн., 1998. – Т. 1. – 447 с.
5. Кримський С. Під сигнатурою Софії. – К.: КМ Академія, 2008. – 367 с.
6. Лотман Ю. Семиосфера. – С.-Петербург: Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
7. Перотті А. Виступ на захист полікультурності. – Львів: Кальварія, 2001. – 128 с.
8. Nnatiuk O. Pozegnanie z imperium. – Lublin: Wyd. UMCS, 2003. – 350 s.
9. Sny o Europie. – Krakow: Nemrod, 2005. – 230 s.
10. Wiele twarzy Ukrainy. – Lublin: UMCS, 2005. – 356 s.

Резюме

Статтю присвячено дослідженню актуальних проблем культурної ідентичності в Україні в аспекті співвіднесення із культурним проектом Європи. Автор розглядає основні механізми творення культурної ідентичності на основі звернення до основних архетипів культури та аналізує можливість представлення європейської полікультурної ідентичності як діалогу ідентичностей.

Summary

The article is dedicated to investigation the actual problems of cultural identity in Ukraine in aspect of correlation with cultural project of Europe. Author considers the main mechanisms of creation of cultural identity on the basis of referring to the main archetypes of culture, and analyses the possibility to present the European cultural poly-cultural identity as dialogue of identities.